

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De geseculariseerde staat is niet zaligmakend'. Een interview met Hans Righart

Roos Vermeij, Jacques Dane

Citation

Roos Vermeij, J. D. (1990). De geseculariseerde staat is niet zaligmakend'. Een interview met Hans Righart. *Leidschrift : Nieuw Zicht Op De Zuilen*, 7(June), 68-80. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73200>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73200>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hans Righart

'De gesecculariseerde staat is niet zaligmakend'

Een interview met Hans Righart

Roos Vermeij en Jacques Dane

Op 14 maart jongstleden spraken wij met de Utrechtse hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen, in het bijzonder die der interne politieke verhoudingen, Hans Righart. Voor zijn benoeming in Utrecht was Righart verbonden aan de Open Universiteit.

Het belangrijkste aanknopingspunt voor het gesprek vormde zijn proefschrift over de katholieke zuil in Europa.¹ Dit alomtgeprezen boek geeft een overzicht en een vergelijking van het ontstaan van verzuiling in de landen Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland. Righart betoogt dat de verzuiling geen exclusief Nederlands produkt is. Dat het vergelijken hem min of meer in het bloed zit, laat het zojuist onder zijn redactie verschenen handboek van de Open Universiteit zien. Het nogal lijvig ogende boek gaat - om met zijn eigen woorden te spreken - 'zo'n beetje over de hele wereld'. Het ontstaan van de industriële samenleving in Engeland, Frankrijk, Rusland, Duitsland en Japan wordt met behulp van een macro-comparatieve analyse uiteengezet. Het is een voor Nederland ongekende brede aanpak.

Momenteel richt zijn onderzoek zich echter voornamelijk op de politieke geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Een eeuw confessionele politiek en de verwording van de liberalen zijn de onderwerpen die hem bezighouden.

Onze vragen hadden aanvankelijk slechts betrekking op zijn onderzoeksmethode en zijn ideeën over het proces van ontzuiling. Het werd echter een gesprek over zuilen die niet bestaan, ontzuiling op Europees niveau en de deconfessionalisering van het CDA.

Er bestaat een aantal theorieën over verzuiling, onder anderen geformuleerd door J.P. Kruijt, A. Lijphart, J.A.A. Van Doorn en I. Schöffer. Wat verstaat u onder verzuiling?

In dat definitiedebat zit, als je het een beetje kent, allerlei drijfzand: wetenschappers raken op een bepaald moment verwickeld in een loopgravenstrijd. Er is bijvoorbeeld ontzettend veel energie gaan zitten in de vraag of er nu wel of niet een rode zuil of een algemene zuil heeft bestaan.

Een belangrijk element dat ik in m'n eigen definitie gebruik, is dat een zuil een

tendentieel-autarkisch karakter moet hebben. Er kan eigenlijk geen levenssfeer meer zijn die niet op de een of andere manier bestreken wordt. Je ziet dat bij de socialisten evenzeer als bij de protestanten en bij de katholieken. Daarbij laat ik eigenlijk in het midden of een zuil volledig-autarkisch kan zijn. Want dat is hij natuurlijk nooit; dat is ook een beetje het bedriegelijke aan de hele geschiedschrijving over de verzuiling. De Nijmeegse historicus P. Luykx heeft er op gewezen dat er altijd een hele grote groep van niet-verzuilden is geweest. Intellectuelen hebben zich bijvoorbeeld altijd moeilijk laten inpassen in het netwerk. Je hebt de neiging om, als je terugkijkt, die zuilen als min of meer homogene conglomeraten voor te stellen. En zo heeft het natuurlijk nooit gewerkt. Verzuiling is altijd een dynamisch proces geweest, waarbij anti-krachten hebben geprobeerd om onder het juk vandaan te komen.

Ik moest verzuiling in mijn dissertatie een beetje open definiëren. Je eigen definitie mag namelijk niet in de weg gaan zitten. Een definitie is primair een instrument, een operationeel middel. Als je alleen maar last krijgt van een definitie, dan deugt er iets niet.

Welke zuilen onderscheidt u? Bestaat er in uw visie een liberale zuil?

Nee, dat lijkt mij niet. De liberalen hebben zich ook altijd afgezet tegen de verzuiling. Bij de liberalen ligt alles heel anders. De partijvorming is bij hen buitengewoon wankel en gebrekkig. Ze worden vaak geëtiketteerd als politieke amateurs, wat ze tot zekere hoogte ook zijn, omdat ze zich altijd hebben afgezet tegen de idee van de verzuiling. Het begrip *partij* wordt in liberale kringen heel depreciërend gebruikt. In de negentiende eeuw wordt het geassocieerd met sektarisme. Je ziet bij hen een sterke oververtegenwoordiging van intellectuelen, academisch gevormden, journalisten en opiniemakers, die buitengewoon moeilijk onder te brengen zijn in een zuil.

De katholieke zuil heb ik ongeveer uitgepluist en heb ik een relatie proberen te leggen tussen industrialisatie, ontkerkelijking, verstedelijking, grootschaligheid en instortende pastorale kaders.

Wat betreft de protestanten kan tot op zekere hoogte een soortgelijk verhaal worden verteld. Maar voor de socialisten geldt dat natuurlijk niet. In beginsel maken zij deel uit van 'het moderne'. Zij zijn deel van de uitdaging waar de confessionelen op reageren. En niettemin zijn ze verzuild: ze hebben hun eigen krantjes, hun eigen jeugdbeweging, eigen politieke partij en eigen vakbonden. Het vooroorlogse socialisme is een beweging met een sterke culturele eigenheid, waaraan in het hedendaags socialisme nog steeds met veel nostalgie wordt gedacht.

Het socialisme als fenomeen, los van die historische context, kent een tendentiële-

autarkie. Maar als je het in genese gaat bestuderen en je gaat afvragen waar het vandaan komt, ligt de zaak anders. De socialisten zijn tot op zekere hoogte tegen wil en dank meeverzuild. Op een gegeven moment moesten ze functioneren in die gecompartmentaliseerde maatschappelijke structuur. Ze moesten daardoor ook voor een deel hetzelfde gedrag gaan vertonen. Maar dat was niet helemaal contrecoeur. Ze voelden zich ook één. Dat ze een heel sterk groepsgevoel hadden en een eigenheid, ligt in het verlengde van de emancipatie. Hetzelfde geldt voor de vrouwenbeweging in de vroege periode.

Wanneer je groepscoherentie als criterium neemt, dan doen de socialisten net zo goed mee. Alleen in het historisch proces ligt het anders, hebben zij zich anders ontwikkeld.

Hoe stelt U zich het meten van verzuiling concreet voor?

Het meten is heel erg moeilijk. Kruijt en Goddijn hebben in het begin van de jaren zestig wel meetinstrumenten ontwikkeld,² zoals verzuilingsgraad of vullingsgraad, maar in de enorme hausse van het verzuilingsonderzoek in de jaren zeventig wordt nergens gemeten. Terwijl Kruijt en Goddijn die instrumenten toch hebben aangereikt. Voor een deel is er niet gemeten, omdat het afschrikt, omdat de data ook niet beschikbaar zijn, of heel fragmentarisch zijn. Maar voor een deel is het volgens mij ook niet gebeurd, omdat je je kunt afvragen of je verzuiling kunt meten. Want zodra je gaat meten, laat je het intentionele element buiten beschouwing. Neem bij voorbeeld het boek van T. Duffhues en consorten, *Bewegende patronen*³ - een merkwaardige titel, want ik moet altijd aan een breigids denken - dat is een heel sterk kwantificerend onderzoek, met ingewikkelde computeranalyses, uitdraaien en met lijntjes en poppetjes. Maar wat dat zegt over de manier waarop die katholieke zuil na de oorlog heeft gefunctioneerd, is enigszins beperkt. Wel komen die zogenaamde *interlocking directorates* uitgebreid aan bod: de voorzitter van de Boerenbond is ook lid voor de KVP van de gemeenteraad in Woerden, om maar iets te noemen. Maar de mensen zelf, hun motieven en hun ideeën, die worden niet in beeld gebracht. En dat is het bezwaar: het is een soort schijnhelderheid die het oplevert. Je meet niet in hoeverre mensen receptief zijn voor de symbolen waarvan verzuilingselites zich bedienen.

Toen ik bezig was met een onderzoek naar de katholieke vakbeweging na de oorlog, stuitte ik op brieven en reacties van leden naar aanleiding van het Mandement van 1954. Die reacties waren buitengewoon kritisch. De context was dat de KAB in verlegenheid was gebracht door het mandement. De samenwerking met het NVV en de Raad van vakcentrales werd verbroken. Op regeringsniveau heeft het effect op de Rooms-Rode coalitie gehad. De KAB organiseerde een

enquête onder de leden waarin zij hen vroeg wat zij dachten van dat mandement. In de reacties daarop vielen termen als machtsmisbruik, intimidatie en geestelijke terreur. Je krijgt dat niet in beeld als je meet, formele lijnen laat zien en formele structuren in kaart brengt. Terwijl het in feite natuurlijk toch het interessante, het dynamische, het levende onderdeel is.

U schreef uw dissertatie in 1986. Wat zou u daarin, wanneer u het onderzoek over mocht doen, veranderen?

De politieke vocabulaire speelt een heel belangrijke rol in politiek handelen en constitueert politiek handelen ook. Een dergelijke benadering vind je in het verzuilingsonderzoek nog totaal niet terug, maar zij zou er wel moeten komen. Je zou moeten onderzoeken hoe politici symbolen, religieuze noties, vijandbeelden gebruiken en hoe ze die exploiteren. En of dat al of niet gerecipieerd wordt. Dat is eigenlijk een thema dat ik in mijn proefschrift schromelijk heb verwaarloosd. Want ik heb mij gericht op de organisaties en de elites. De vraag naar de manier waarop - om dat afschuwelijke woord dan maar te gebruiken - het politieke vertoog gebruikt werd, gestructureerd werd en in hoeverre het succesvol was in de culturele contexten waarin het figureerde, heb ik echter absoluut niet gesteld.

Uw proefschrift is een vergelijking op macro-niveau. Er is bij voorbeeld ook de micro-studie van Rob van der Laarse, over Woerden. Hoe verhouden deze onderzoeksmethoden zich tot elkaar? Hebt u wat aan de studie van Rob van der Laarse en heeft Van der Laarse wat aan uw studie?

Het probleem aan dat boek vind ik dat ik, veertien dagen nadat ik het had gelezen, niet meer precies kon uitleggen hoe het ook alweer in elkaar zat. Het zal andere mensen ook wel zo vergaan zijn. Dit soort micro-studies is misschien wel interessant om te lezen. Ze kunnen macro-theorieën tot op zekere hoogte ook vergruizen, maar de vraag is, waar je uitkomt.

Ik zou bij voorkeur geen lokaal verzuilingsonderzoek willen doen, zoals bij voorbeeld gebeurt in het project van Blom. Van der Laarse werkte daar ook aan mee. Want het grote probleem is de theorie. In de bundel *Broeders sluit U aan* baseren al die verschillende lokale studies zich in feite op verschillende parameters.⁴ De theoretische vertrekpunten zijn buitengewoon divers. Met als gevolg dat er op het einde niks aan elkaar te knopen valt.

Misschien had ik hetzelfde probleem gehad wanneer ik een boek over verzuiling had geschreven samen met drie andere mensen zonder het eens te zijn over wat je wilt onderzoeken en wat je probleemstellingen zijn. Historici hebben bovendien de

neiging min of meer te vluchten in lokaal onderzoek. Dat is tot op zekere hoogte overzichtelijk, immers, je wordt niet geplaagd door de vraag: 'Hoe moet ik dit terugkoppelen naar een meer generaal niveau?'. Je kunt natuurlijk vrij makkelijk wegvluchten in descriptivisme.

Vindt u dat de groep van Blom met één theorie moet gaan werken?

Ja, tot op zekere hoogte moet je weten wát je wilt weten. En als iedereen iets anders wil weten... De integriteit van de onderzoeker kan daarbij in het geding komen, want je kunt natuurlijk ook zeggen: als je weet wat je wilt weten, dan zul je dat natuurlijk ook wel vinden. De kunst is om je onbevangenheid te houden. Je theoretische vertrekpunten tijdens het onderzoek ook weer ter discussie te stellen, voor jezelf. En wanneer je met zo'n grote groep werkt, luistert het buitengewoon nauw.

Wat vindt u van de theoretische vertrekpunten in het boek *Krisis en confessie* van Theo Salemink?⁵

Dat vind ik een heel slecht boek...

Hij heeft een marxistische benadering van de verzuiling. Stuurman is ook zo begonnen en dat is achteraf allemaal best meegevallen. Wat Salemink centraal stelt, is het beheersingsstreven. Het is het sjabloon van kerk en kapitaal, die met een dominante ideologie de massa proberen te controleren en dienstbaar proberen te maken. Mijns inziens is dat een ontzettende misleidende voorstelling van zaken: je kunt massa's alleen maar mobiliseren als ze ontvankelijk zijn. Hetzelfde verhaal geldt voor het beschavings-offensief, dat Ali de Regt in haar boek schetst.⁶ Natuurlijk werden arbeiders 'beschaafd', maar ze waren er ook ontvankelijk voor. Ze streefden respectabiliteit na en dat betekent dat zij datgene wat hen geboden werd, accepteerden.

Zo zit het ook met verzuiling. Neem bij voorbeeld het Mandement van 1954, waar katholieken op straffe van uitsluiting van sacramenten verboden werd lid te zijn van het NVV. Dat kun je alleen maar doen met mensen die waarde hechten aan dat onderdeel van de religie. Wanneer ze dat niets interesseert, dan heeft die sanctie ook geen effect. Mensen moeten receptief zijn. Je kunt het succes van verzuiling nooit verklaren wanneer mensen er niet receptief voor waren geweest. Het verhaal van Salemink met zijn sterke nadruk op manipuleren en overheersen, klopt niet. Want als de verzuiling enkel en alleen op dwang en intimidatie zou berusten, dan was zij eerder in elkaar gestort.

In de meeste literatuur worden de jaren vijftig afgeschilderd als jaren van orde en gezapigheid en een verregaande verzuiling. Siep Stuurman heeft bij deze visie kanttekeningen geplaatst in zijn artikel 'Het zwarte gat van de jaren vijftig'.⁷ Denkt u dat Stuurman gelijk heeft?

Men zou inderdaad veel meer moeten kijken naar de sociaal-economische tegenstellingen zoals die zich in de jaren vijftig ontwikkelen dan naar de hele sociaal-culturele explosie zoals die in de jaren zestig plaatsvindt. Voor een belangrijk deel berust de traditionele voorstelling van zaken op een optische vertekening; de 'revolutie van de jaren zestig' heeft veel meer te maken met allerlei internationale ontwikkelingen en de opkomst van een jeugdcultuur. Terwijl, dat is tegenwoordig in verschillende onderzoeken al aangetoond, die katholieke zuil in de jaren vijftig al enorm begon te kraken en te desintegreren.

Is het mogelijk om ontzuiling op Europees niveau te bestuderen?

Ja, je zou uit moeten zoeken in hoeverre Nederland bijzonder is in het ontzuilingsproces. Het is duidelijk dat meer landen verzuild zijn geweest, maar dat het, naar het althans lijkt, in Nederland harder knalt. Die katholieke zuil spat echt aan alle kanten uit elkaar. Bij de protestanten ligt dat allemaal weer wat anders. In de politiek krijgt de KVP de hardste klappen. De CHU en de ARP blijven relatief uit de wind. Je zou moeten onderzoeken waarom het in België - want dat is dan een voor de hand liggend voorbeeld - allemaal veel gematigder, rustiger is gegaan. Wat heeft daar op dat moment in de politiek gespeeld? Voor een deel is dat natuurlijk de communautaire tegenstelling die de politieke energie opslokt. De opgebouwde spanning is in Nederland, denk ik, hoger.

Maar valt een dergelijk proces van ontzuiling als in Nederland ook in Oostenrijk en Zwitserland te onderscheiden?

In Oostenrijk in veel mindere mate. In Oostenrijk blijft de katholieke kerk een heel zware invloed houden in de sociaal-culturele sfeer. Wat je ook in Ierland ziet, waar de katholieke kerk nog heel veel greep houdt op de bevolking inzake echtscheidingsproblematiek en abortusvraagstukken. In dat opzicht is de katholieke kerk in Nederland aanzienlijk moderner, veel meer geraakt door de kerkelijke vernieuwingsbeweging. Hoe dat precies te verklaren valt, daar zou ik me niet aan durven wagen, daar is ook niks over geschreven. Een echte systematische, vergelijking van deconfessionaliseringsprocessen vind je eigenlijk niet in de literatuur. Er wordt eigenlijk nauwelijks comparatief-internationaal onderzoek gedaan.

Alleen bij de politicologen, maar daar gaat het ook nog vaak op een manier waarvan je denkt: 'Wat heb ik hier nou aan?'. Ze stoppen vijftig landen in de computer en gaan ze uitsplitsen op verzorgingsstaatniveau's en sociale voorzieningen. Het is veelal kwantificerend onderzoek dat volgens mij weinig interessant is, en niet veel oplevert.

De vergelijkende politicologie à la Lijphart blijft ook heel functionalistisch en weinig kwalitatief, vind ik. Maar ik moet oppassen dat ik politicologen teveel beledig.

Als onderwerp is het ook een beetje uit de mode.

Verzuiling, ontzuiling, of beide?

Righart: Verzuiling volgens mij in elk geval. En over ontzuiling is niet zo vreselijk veel geschreven. Je hebt dat boek van Middendorp.⁸ Een moeilijk verteerbaar politicologisch tractaat. Maar verder is het toch vrij mager; de theorievorming is ook niet echt sterk ontwikkeld. Wat dat betreft, is de studie naar verzuiling meer uit de kluiten gewassen dan die naar ontzuiling.

Betekent dit dat de enige grote studie over ontzuiling, de katholieke ontzuiling wel te verstaan, nog steeds die van J. Thurlings is?⁹

Ik denk het wel, ja.

Het verbaast ons, dat niemand, na de verschijning van dat boek in de jaren zeventig, daar ooit op heeft ingespeeld. Het wordt wel genoemd, maar het is verder nooit echt ter sprake gekomen. Waarom zegt niemand: 'Nou, dat is een mooi aanknopingspunt voor verder onderzoek'?

Misschien dat Hellemans er nog wat mee doet in dat proefschrift *De strijd om de moderniteit*.¹⁰ Maar volgens mij is het terra incognita.

In een artikel in *Spiegel Historiael* concludeert u naar aanleiding van een eeuw confessionele politiek, dat de confessionele invloed in de politiek nog immer niet aan kracht heeft ingeboet.¹¹ Een voorbeeld zijn de recente Statenverkiezingen. Hoe verklaart u dat de confessionele politiek dieper ligt ingebed in de samenleving dan bijvoorbeeld een ideologie als het socialisme en het liberalisme?

Het probleem dat zich bij die Statenverkiezing voordeed, is in de eerste plaats hoe je de teruggang van links moet verklaren. Links is al jaren op de weg terug. Links

zit aan alle kanten in de problemen; net als in Duitsland waar de CDU heel duidelijk won.

Iets van de teloorgang van links dreunt door vanuit Oost-Europa; de ineenstorting van Oost- en Midden Europese regimes. Er bestaat een heel groot verschil tussen de communisten en de Westerse sociaal-democraten, maar het zijn takken aan dezelfde, linkse boom. Dit betekent dat de geloofsartikelen van links, de verdelende overheid, het primair stellen van verdelingsvraagstukken en het gelijkheidsdenken, in diskrediet aan het raken zijn. En dat speelt natuurlijk ook door in de Nederlandse sociaal-democratie. Daaruit is voor een belangrijk deel de teruggang van de PvdA te verklaren. Als je naar Kok kijkt, zie je het voor je ogen: die man is aan het einde van zijn Latijn. Die partij is tot op de draad versleten.

Maar hoe valt te verklaren dat het CDA, vanaf ongeveer medio jaren tachtig, een sterke groei doormaakt?

Dat heeft volgens mij niet zozeer te maken met het feit dat het CDA zich op confessionele 'issues' profileert, want dat doet het namelijk niet - Lubbers is een bij uitstek onideologische leider, hij is een pragmaticus - maar met het feit dat het gedeconfessionaliseerd is, dat het een grote pragmatische stabiele middenpartij is geworden. Die middenpositie, en dat is natuurlijk ook de constante in die hele naoorlogse ontwikkeling, hebben ze behouden.

De controversiële vraagstukken op dit moment zijn euthanasie, de hele problematiek rondom in vitro-fertilisatie en het abortus-vraagstuk. Het zijn in feite allemaal zaken die gedepolitiseerd zijn. Voor het euthanasie-vraagstuk is een commissie ingesteld. Het abortus-vraagstuk speelt eigenlijk niet meer. Terwijl in de Verenigde Staten de *pro-life movement* flink aan aanhang wint, wordt dat thema hier behoedzaam gemeden door de christen-democraten. Op dit moment heeft een soort hergroepering in de Nederlandse politiek plaats, die een beetje op een post-modern politiek landschap begint te lijken. De grote winst van D'66 is te verklaren uit het feit dat het de onideologische partij bij uitstek is; pragmatisch, laverend, 'common sense', al dat soort noties, zonder een duidelijke achterban. Het CDA opereert in feite op dezelfde manier. En het interessante dat zich nu voordoet, is dat de CDA-achterban heeft gezegd: wij moeten ons meer gaan profileren op levensbeschouwelijke kwesties. Wij moeten op het terrein van euthanasie en de geboortenproblematiek onze stem laten horen. De vraag is hoe dat politiek-electoraal gaat uitpakken. Ik wil er wel wat om verwedden dat het stemmen gaat kosten. Want in het CDA-electoraat bevindt zich een groeiend aandeel van onkerkelijken. Ook jonge stemmers, die aangetrokken worden door het dynamisch leiderschap van Lubbers.

Hoe on-confessioneel is het CDA op dit moment?

Wat is de motivatie van jonge stemmers om hun stem aan het CDA te geven? Wat ligt daaraan ten grondslag? Dat zou eens onderzocht moeten worden. Zijn dat inderdaad overwegingen die uit hun religie voortkomen?

Minister H. May-Weggen zei pas geleden op een verkiezings-bijeenkomst: 'Ieder mens is religieus'. Op het moment waarop ze zegt 'Ieder mens is religieus, het CDA is een religieuze partij', boort ze een onuitputtelijke electorale bron aan. Er is in onze samenleving natuurlijk een groot aantal geseculariseerde mensen en ook een aantal principiële atheïsten. Maar je ziet tot op zekere hoogte ook wel dat de secularisering geen echt ononderbroken proces meer is, dat maar verder en verder gaat. Daar zou een aardig onderzoek naar te doen zijn bij jonge mensen: in hoeverre zij toch nog een zekere spiritualiteit wensen terug te zien in de politiek en in hun eigen leven. Want de geseculariseerde staat is niet zaligmakend. En dat gevoel is denk ik bij grote groepen in de samenleving wel aanwezig. En iemand als May-Weggen speelt daar met een feilloos politiek instinct op in. Het CDA heeft gezegd dat religieuze minderheden van buitenlandse komaf heel welkom zijn in het CDA.

In de Verenigde Staten bestaat geen grote confessionele partij. En tegelijkertijd is Nederland veel geseculariseerder dan de Verenigde Staten, waar te pas en te onpas God bij wordt gehaald. Hoe valt dit te rijmen?

In de Verenigde Staten heb je dat verschijnsel van de *Civil Religion*.¹² Daarin zie je een hele vruchtbare symbiose van aan de ene kant nationalisme en patriottisme - wat Bush natuurlijk in de Golfoorlog heel handig heeft uitgebuit - en aan de andere kant een religieuze oriëntatie. Een paar dagen nadat de oorlog was begonnen, werd bekend dat Bush een hele nacht had doorgebracht met de dominee die hem het naast stond. Er wordt een verbinding tussen godsdienst en politiek gelegd, maar dat gebeurt tot op zekere hoogte toch op een veel geseculariseerder manier dan bij ons.

Maar toch zal Lubbers geen woorden met een religieuze klank in zijn mond nemen.

Als Lubbers dat doet, begint iedereen te lachen. Ik kan me herinneren dat hij de regeringsverklaring van het derde kabinet Lubbers - dat was een heel macro-economisch verhaal met ombuigingen, kortingen, koppelingen... - afsloot met de woorden, en die kwamen echt zó uit de lucht vallen: 'De mensen zijn de woorden waarmee God zijn geschiedenis schrijft.'

Er was geen overgang. Hij had dus heel duidelijk de behoefte om op de een of

andere manier te eindigen met iets sacraals, een verwijzing naar iets bovenzinnelijks.

De *NRC* sneerde daar over, dat het toch eigenlijk helemaal niks te maken had met het hele verhaal en dat het een een soort electorale manoeuvre was. En het kan ook niet allebei: aan de ene kant de super-pragmatische econoom spelen en aan de andere kant de dominee uithangen, die aan het einde van z'n verhaal nog even de verwijzing naar de Almachtige geeft. Ik denk dat dat niet werkt in Nederland omdat Nederland inderdaad verzuild is geweest en omdat er geen heroriëntatie plaats heeft gevonden op het nationale.

Wat je dan moet verklaren is natuurlijk waarom Nederlanders nooit een sterk nationalistisch volk zijn geweest. Dat heeft te maken met het feit dat de Nederlandse samenleving gecompartmentaliseerd is en dat katholieken zich lange tijd in de eerste plaats katholiek voelden en pas in de tweede plaats Nederlander. Dat ligt in de Verenigde Staten natuurlijk toch anders. Het idee van de Amerikaanse mythe. Wij kennen zoiets niet: er bestaat geen Nederlandse mythe.

In hoeverre is de Nederlandse samenleving ontzuild? Is bij voorbeeld het protestants-christelijke deel van de samenleving wel ontzuild?

Voor een deel is de Nederlandse samenleving heel sterk ontzuild: de politiek, de vakbeweging en tot op zekere hoogte het omroepbestel. Máár, aan de andere kant ook weer niet. Voor de katholieken kun je inderdaad zeggen dat de ontzuiling zeer ver is gegaan en dat er eigenlijk geen katholieke zuil meer overeind staat.

Voor de protestants-christelijke sector is dat moeilijker aan te geven. Op het punt van bij voorbeeld het onderwijs is de protestants-christelijke zuil veel minder gedesintegreerd. Kijk bij voorbeeld naar het benoemingsbeleid. De Vrije Universiteit vraagt nog altijd het onderschrijven van - of in ieder geval sympathie voor - de protestantse confessie. In het lager onderwijs van protestants-christelijke signatuur, wordt geen katholiek benoemd, dat gebeurt niet.

Als ik strikt naar de organisatiestructuren kijk, kun je constateren, dat de zuilen sterk gedesintegreerd zijn. Een ander verhaal is, wat er met de verzuilde mentaliteiten is gebeurd. Daar heb ik nog wel mijn twijfels over. Ik denk dat de protestants-christelijke wereld nog heel sterk intact is, op ideologisch en op mentaal niveau. Terwijl de katholieken steeds meer ten prooi zijn gevallen aan allerlei twijfels en kritiek.

Is de sociale contrôle na de jaren vijftig en zestig binnen de protestants-christelijke gemeenschap sterker gebleven dan bij de katholieken?

Protestanten hebben een veel sterkere, individueel getinte geloofsbeleving. Bij hen geldt het principe van de persoonlijke verantwoordelijkheid veel duidelijker dan

bij katholieken. Om een voorbeeld te geven: ik denk dat strikt genomen het 'repressie-apparaat' bij protestanten veel lichter is geweest dan bij katholieken. Protestantse leiders hebben nooit uitspraken gedaan over geboortenregulering en geboortenbeperking, terwijl katholieken bepaalde standpunten telkens opnieuw kregen ingescherpt door de kerkelijke hiërarchie. Dat betekent dat de persoonlijke en individuele verantwoordelijkheid bij protestanten veel zwaarder weegt. En ik denk dat protestanten meer culturele eigenheid en meer historisch besef hebben dan katholieken.

Onlangs is Bernard Kruithof gepromoveerd op *Zonde en deugd*,¹³ dat gaat over protestanten en opvoeding vanaf de zeventiende eeuw tot aan het begin van de twintigste eeuw. Ik heb het idee dat de modernisering bij de katholieken veel gemakkelijker is gegaan dan bij de protestanten, die telkens maar weer met die predestinatie worstelden en theologische disputen voerden. Alleen al het feit dat daar nog zoveel gediscuteerd wordt, dat geeft al aan dat het heel sterk leeft en van belang wordt geacht.

Binnen het CDA heb je dat natuurlijk ook nog steeds. Er is nog altijd een heel groot verschil tussen de katholieke bloedgroep en de protestants-christelijke. Dat wordt voor het oog heel goed toegedekt, maar je zag bij de affaire Braks dat die hele bloedgroependiscussie weer aan het herleven was. Zij werd vliegensvlug weer afgedekt en voor de buitenwereld afgeschermd. Maar dat geeft al aan dat die culturele verschillen niet met de totstandkoming van het CDA verdwenen zijn.

Noten

1. Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986).
2. J.P. Kruijt en W. Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces' in: A.N.J. den Hollander e.a. ed., *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1962) 227-264.
3. T. Duffhues, A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders, 1945-1980* (Nijmegen en Baarn 1985).
4. J.C.H. Blom en C.J. Misser, 'Broeders sluit U aan'. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (z.pl. 1985).
5. T. Salemink, *Krisis en konfessie. Ideologie in katholiek Nederland 1917-1933* (Zeist 1980).
6. A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Meppel en Amsterdam 1984).
7. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 8 (1984) 6-13.
8. C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70* (Meppel 1979).
9. J.M.G. Thurlings, *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (2e druk; Deventer 1978).

10. S. Hellemans, *Strijd om de moderniteit: sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1900* (Leuven 1990).
11. H. Righart, 'Het onveranderlijke Nederland. Een eeuw confessionele politiek', *Spiegel Historiael* 25 (1990/2) 58-63.
12. 'Civil religion', hiermee wordt allerlei godsdienstig vertoon bedoeld in het openbare en met name in het politieke leven, waardoor vooral een boven de gezindten uitstijgende nationale saamhorigheid wordt benadrukt. Zie: L. Layendecker, 'Publiek, godsdienst en macht', in: L. Layendecker en O. Schreuder ed., *Religie en politiek. Verkenning op een spanningsveld* (Kampen 1985) 150-174.
13. B. Kruijthof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990).